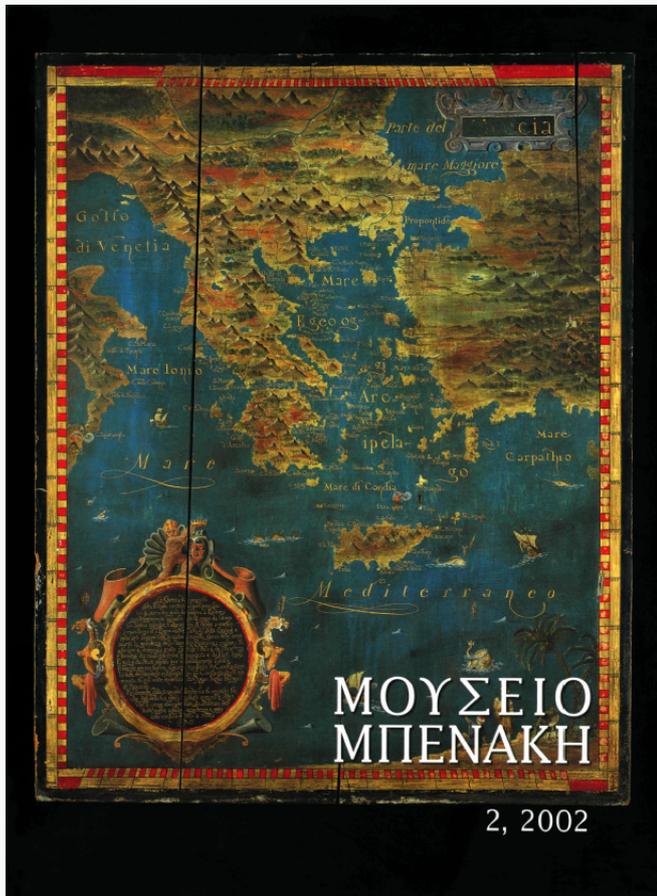

Μουσείο Μπενάκη

Τόμ. 2 (2002)

Δείγματα μαρμαρογλυπτικής του Αιγαίου στο Μουσείο Μπενάκη

Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά

doi: [10.12681/benaki.18191](https://doi.org/10.12681/benaki.18191)

Copyright © 2018, Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γουλάκη-Βουτυρά Α. (2018). Δείγματα μαρμαρογλυπτικής του Αιγαίου στο Μουσείο Μπενάκη. *Μουσείο Μπενάκη*, 2, 111-123. <https://doi.org/10.12681/benaki.18191>

Δείγματα μαρμαρογλυπτικής του Αιγαίου στο Μουσείο Μπενάκη

ΜΠΟΡΕΙ Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΥΠΤΙΚΗ να έχει τη θέση της στην Εθνική Πινακοθήκη, στα μουσεία της Τήνου, και να εκπροσωπείται σε λίγα ιδιωτικά μουσεία ή συλλογές αφιερωμένες συνήθως στο έργο μεμονωμένων καλλιτεχνών, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με την παραδοσιακή γλυπτική της νεότερης Ελλάδας. Η παραγωγή των εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής ιδιαίτερα από τον 18ο αιώνα και εξής σπάνια φιλοξενείται σε δημόσιες συλλογές ή μουσεία. Αν εξαιρέσουμε το Λαογραφικό Μουσείο της Μυκόνου και το Αρχαιολογικό Μουσείο της Άνδρου, το Μουσείο Μπενάκη είναι ο μόνος χώρος που διαθέτει μια μικρή αλλά αξιόλογη συλλογή έργων παραδοσιακής μαρμαρογλυπτικής, δείγματα αρχιτεκτονικών γλυπτών που έφεραν στο μουσείο το μεράκι, η μέριμνα αλλά και η τύχη κάποιων ιδιωτών.

Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα νεοελληνικής μαρμαρογλυπτικής που ανήκουν στη συλλογή του Μουσείου Μπενάκη, τρία μαρμάρινα περιθυρώματα και μία πλαισίωση παραθύρου από την Ίο, μαρμάρινοι φεγγίτες και μία κρήνη από την Τήνο, καθώς και ένα απότμημα από επιστύλιο τέμπλου, όλα χαρακτηριστικά δείγματα παραγωγής εργαστηρίων μαρμαρογλυπτικής στο Αιγαίο, που οδηγούν σε μια συστηματική διερεύνηση των προβλημάτων που συνδέονται με την κατηγορία αυτών των έργων.

Τρία μαρμάρινα περιθυρώματα και μία πλαισίωση παραθύρου από τις Κυκλάδες (αρ. ευρ. 29542)

Τα έργα αυτά, από κυκλαδίτικο μάρμαρο, διατηρούνται σε καλή κατάσταση, με λίγες μόνο απολεπίσεις και σπασίματα σε γωνίες και άλλα σημεία των διαφό-

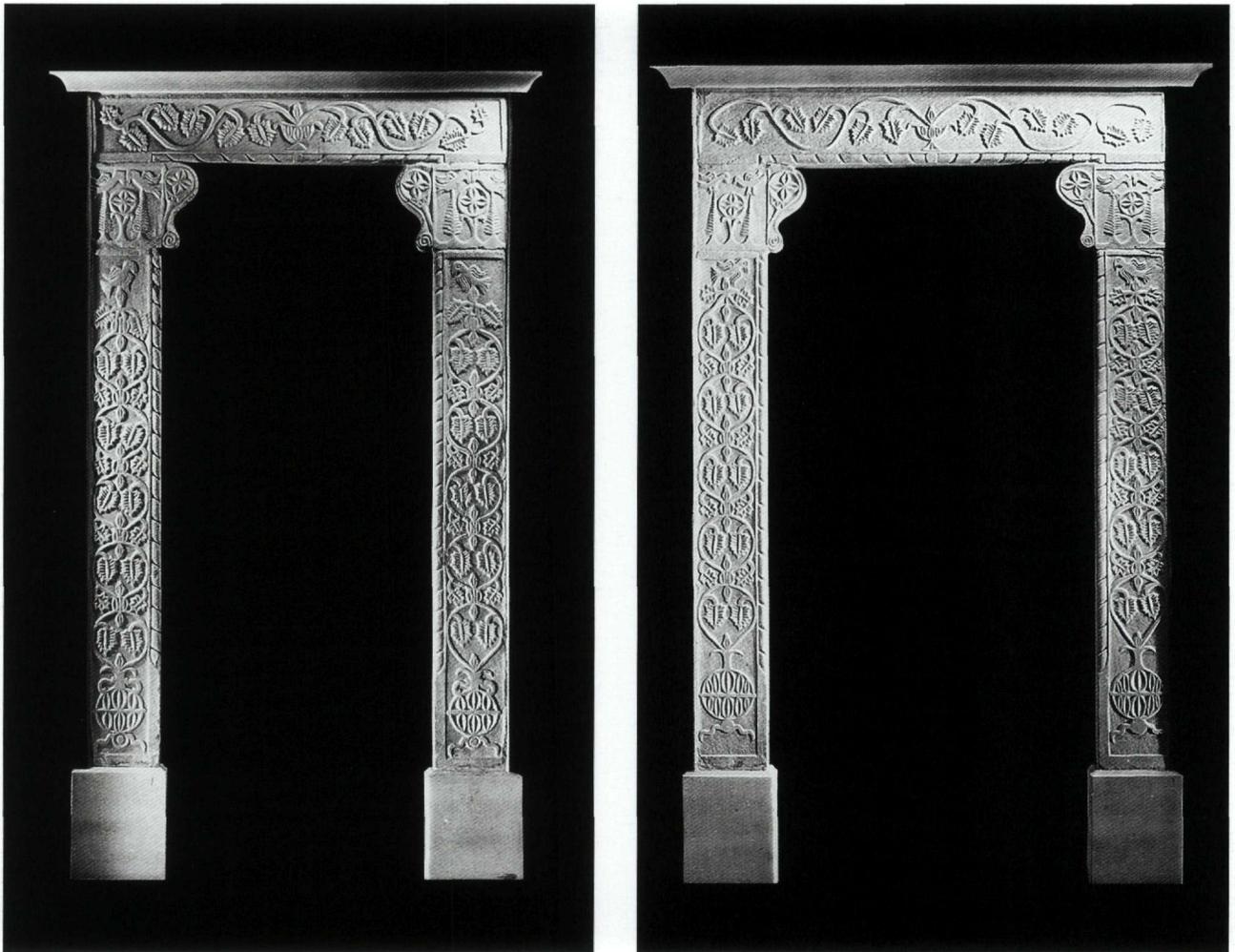
ρων αρχιτεκτονικών στοιχείων. Αποκτήθηκαν από αγορά, όπου δηλώνονταν ότι προέρχονται από κατεδαφισμένο σήμερα αρχοντικό της Ίου (εικ. 1-5).¹

Τα τρία περιθυρώματα, όμοια τυπολογικά, μορφολογικά και στιλιστικά μεταξύ τους, με μικρή διαφορά ως προς το ύψος του μεσαίου, αποτελούνται από τρία τμήματα που φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο: τις παραστάδες, τα επίκρανα και το υπέρθυρο. Οι παραστάδες αρχικά ίσως να πατούσαν σε βάσεις, όπως συμβαίνει σε αντίστοιχα περιθυρώματα αυτού του τύπου, οι οποίες εδώ όμως δεν σώζονται.

Οι όψεις των παραστάδων κοσμούνται με σχηματοποιημένη ελισσόμενη κληματίδα που ξεκινά από κυκλικό δοχείο και υψώνεται σε πέντε κυκλικά σχήματα. Στην κορυφή τους πάνω από τα φύλλα τοποθετείται ένα πτηνό στραμμένο προς το άνοιγμα. Το σύνολο περιβάλλεται από γλυπτή ταινία, η οποία στην ακμή προς την πλευρά του ανοίγματος έχει τη μορφή στριφτού σχοινοῦ που ξεκινά περίπου στο ύψος του δοχείου.

Τα επίκρανα (ή *κεφαλοκόλονα* στη γλώσσα των μαρμαράδων) έχουν τη μορφή κύβου με συνεχόμενη προς την πλευρά του ανοίγματος την προεξοχή φουρουσιού, το οποίο κοσμεί ένας ρόδακας με μίσχο και σπείρα. Στο τετραγωνισμένο πλαίσιο της όψης των επικράνων είναι τοποθετημένος στο κέντρο τετράφυλλος ρόδακας πάνω σε μίσχο ανάμεσα σε δύο κυπαρίσσια, στις κορυφές των οποίων αποδίδονται αντικρουστά δύο πτηνά.

Στο υπέρθυρο κυματιστοί βλαστοί κληματίδας ξεκινούν από ένα ανοιχτό δοχείο στο κέντρο και απλώνονται, χωρίς να συμπλέκονται, συμμετρικά προς τα πλάγια. Στην κάτω ακμή του υπέρθυρου υπάρχει η ί-

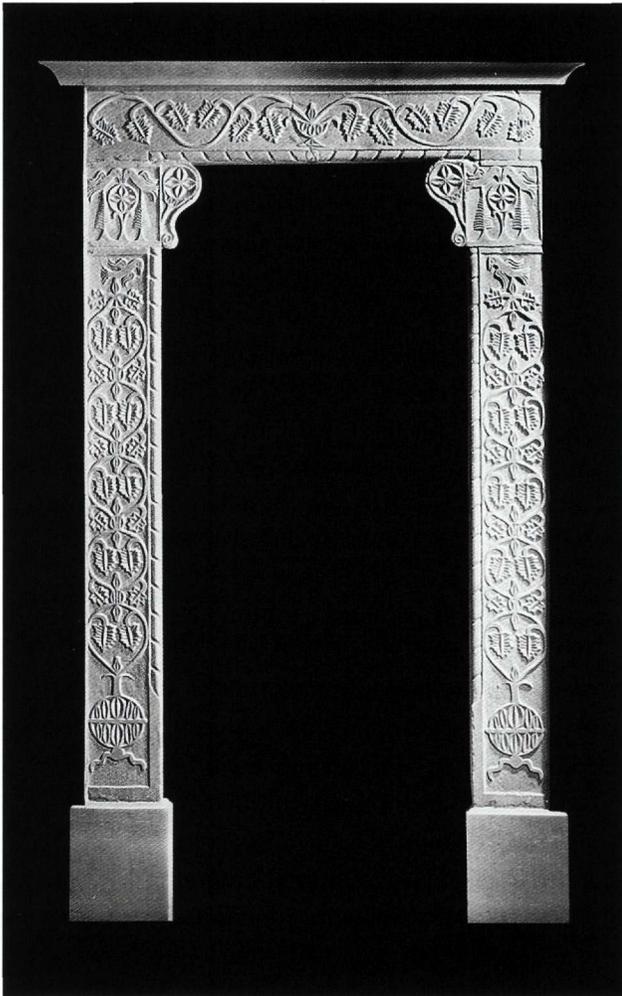
Εικ. 1-4. Τρία μαρμάρινα περιθρώματα και μία πλαισίωση παραθύρου από τις Κυκλάδες. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 29542 (φωτ.: Κ. Μανώλης).

δια απόληξη του σχοινοῦ, που ξεκινά από κόμπο στο κέντρο και “τρέχει” αντιθετικά προς τα πλάγια έως το σημείο που θα συνέπιπτε με την ὁμοία κατακόρυφη διακόσμηση των ακμών των παραστάδων.

Αυτό ακριβώς συμβαίνει με την πλαισίωση του παραθύρου, όπου οι παραστάδες, με διάκοσμο πανομοιότυπο με αυτόν των θυρωμάτων –εδώ έχουμε τρεις κυκλικές περιελίξεις της κληματίδας–, στηρίζουν απευθείας το ανώφλι, ο διάκοσμος του οποίου έχει επίσης απόλυτη αντιστοιχία με αυτόν στα υπέρθυρα των θυρωμάτων.

Τα περιθρώματα αυτά μαζί με την πλαισίωση του παραθύρου αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα λαϊκής λιθογλυπτικής στο Αιγαίο. Ο τύπος αυτός του περιθρώματος αποτελείται από δύο παραστάδες ορθογωνικής

διατομής, που στηρίζουν με τη μεσολάβηση επικράνων ευθύγραμμο υπέρθυρο. Τα επίκρανα προς την πλευρά του ανοίγματος έχουν τη χαρακτηριστική διαμόρφωση σε φουρούσι που κοσμεῖται συνήθως από ρόδακα. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα επίκρανα μοιάζουν με προσθήκες καθώς διακόπτουν τη συνεχή ροή της εσωτερικής πλαισίωσης του ανοίγματος –τη σχοινοειδή ταινία στα θυρώματα του Μουσείου Μπενάκη. Όμως ο διάκοσμός τους στιλιστικά δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι συμβαδίζει απόλυτα με παραστάδες και υπέρθυρο. Ανάμεσα στις παραστάδες και στο κατώφλι παρεμβάλλονται συνήθως βάσεις. Τα περιθρώματα αυτά εμφανίζονται ήδη από τον 16ο αιώνα στις Κυκλάδες σε εισόδους ναών, καθολικών μονών αλλά και αρχοντικών.²

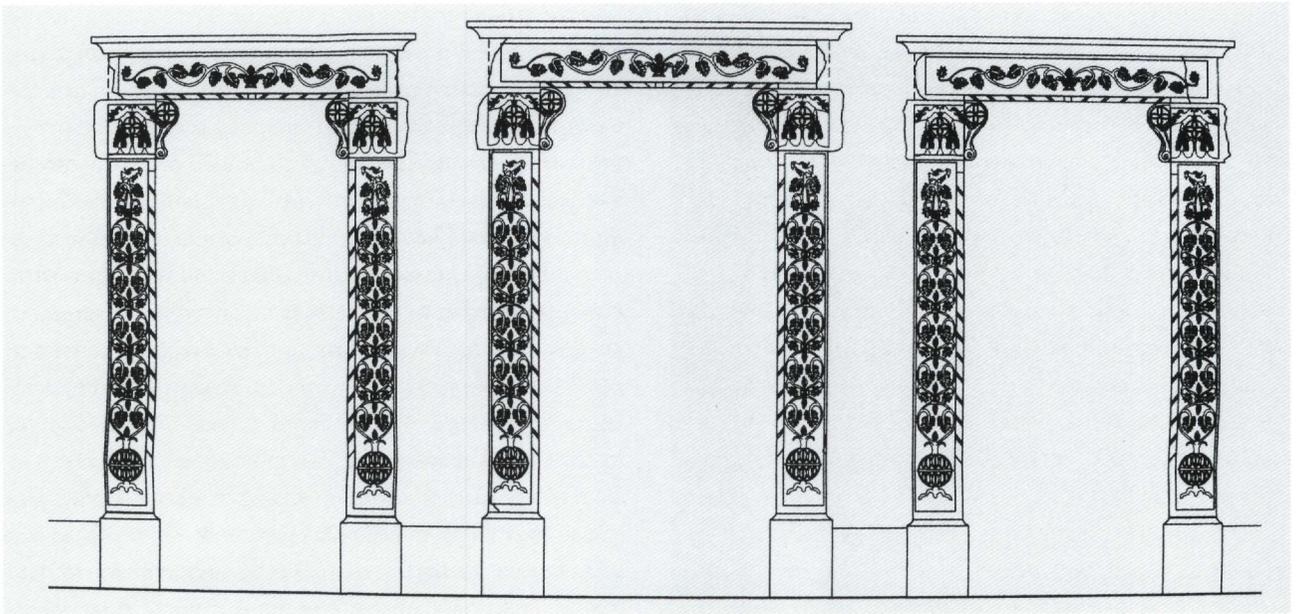

Τα πρώιμα είναι ακόσμητα ή φέρουν στο υπέρθυρο ένα κεντρικό μοτίβο –σταυρό, ψευδοθυρεό, μορφή αγίου κ.ά.–, ενώ στο σημείο αυτό, δεξιά και αριστερά του κεντρικού μοτίβου, μοιράζεται η χρονολογία ή η κτητορική επιγραφή. Με τον καιρό και ιδιαίτερα στον 18ο αιώνα συναντούμε περιθρώματα με πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο, συνήθως ελισσόμενες κληματίδες που ξεκινούν από δοχεία, ενώ σπανιότερα στον διάκοσμο αυτό παρεμβάλλονται και μορφές αγγέλων, αγίων, ο Ευαγγελισμός, ή ανθρώπινες μορφές σε κοσμικά κτίρια. Μοναδική, όσο γνωρίζουμε, είναι η περίπτωση ενός θυρώματος στην Αμοργό, χρονολογημένο στο 1730, με την απεικόνιση ενός ζευγαριού στα επίκρανα.³

Ο τύπος αυτός των θυρωμάτων θεωρείται ότι προέρχεται από αναγεννησιακά πρότυπα.⁴ Πότε όμως και από ποιους εισήχθη στην αρχιτεκτονική του Αιγαίου δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Η παρεμβολή των επίκρανων με προσθετικό, μη οργανικό, τρόπο είναι ενδεικτική για τη λαϊκότερη υποδοχή και ένταξη δυτικών στοιχείων στη ντόπια παράδοση, με σκοπό να τονιστεί η είσοδος, είτε πρόκειται για εκκλησιαστικό, είτε για κοσμικό κτίσμα. Έτσι, ο τύπος αυτός περιθρώματος χρησιμοποιείται κατά προτίμηση στην εξωτερική είσοδο ναών, ενώ η ευθύγραμμη πλαίσισωση χωρίς επίκρανα ή φουρούσια χρησιμοποιείται συνηθέστερα σε εσωτερικά θυρώματα που οδηγούν από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό.⁵

Ο Α. Ορλάνδος και άλλοι ερευνητές⁶ πιστεύουν ότι τα περιθρώματα αυτά είναι δημιουργίες Παριανών μαστόρων, επειδή τον τύπο τους συναντούμε σε ναούς και σπίτια της Πάρου. Ωστόσο, περιθρώματα αυτού του τύπου υπάρχουν σε όλο τον χώρο του Αιγαίου ήδη από τον 16ο αιώνα και εξής.⁷

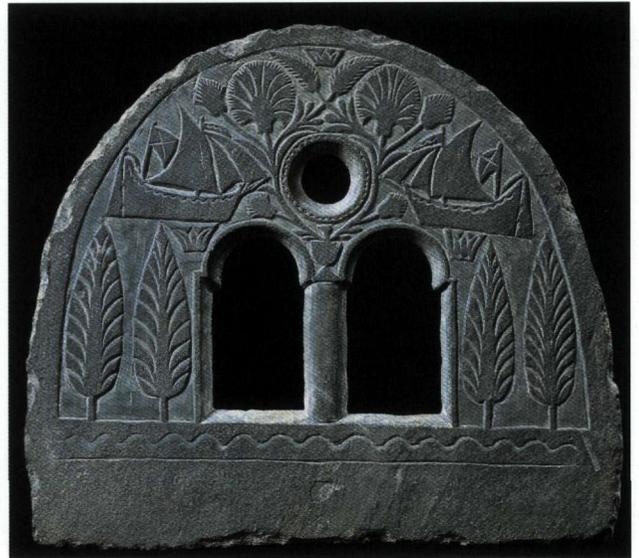
Τα περιθρώματα του Μουσείου Μπενάκη από αρχοντικό της Ίου, επαναλαμβάνονται –όσο μπορούμε να παρακολουθήσουμε από το δημοσιευμένο υλικό– με εκπληκτική ακρίβεια σε παραδείγματα στη Μύκονο, στην Πάρο, στη Σκόπελο, στη Χίο και στην Αμοργό.⁸ Μόνη διαφοροποίηση είναι η στενή ζώνη με συνεχόμενα τρίφυλλα μοτίβα (κρινάνθεμα) και το εξέχον γείσο που προστίθενται στα υπέρθυρα εκκλησιαστικών συνήθως περιθρωμάτων.⁹ Η επανάληψη των διακοσμητικών θεμάτων γίνεται με τόση ακρίβεια, ώστε θα μπορούσε να τα αποδώσει κανείς σε κάποιο περιφερόμενο σε αυτή την περιοχή εργαστήριο, χωρίς να μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί η καταγωγή του. Τα περιθ-

Εικ. 5. Σχεδιαστική αποτύπωση των τριών περιθυρωμάτων (σχ.: Π. Κουφόπουλος).

Εικ. 6. Πάρος, Παροικιά, Άγιος Κωνσταντίνος στο Κάστρο, περιθύρωμα της εισόδου (φωτ.: Α. Γουλάκη-Βουτυρά).

Εικ. 7. Μαρμάρινος φεγγίτης. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 29545 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

ρώματα αυτής της ομάδας σε ναούς της Σκοπέλου είναι τα μόνα που μας οδηγούν με κάποια ασφάλεια στη χρονολόγησή τους στις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα¹⁰ Στην ίδια περίοδο μας οδηγούν και τα πλακάκια Ιζνίκ που εισβάλλουν στον χώρο του Αιγαίου αυτή την εποχή. Χαρακτηριστικά, τα συναντούμε στην πρόσοψη του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου στο Κάστρο της Παροικίας στην Πάρο να σχηματίζουν τον σταυρό πάνω από την είσοδο με το γνωστό περιθύρωμα και να γεμίζουν τα κενά δίπλα στο υπέρθυρο (εικ. 6). Η μόδα αυτή απλώνεται σε περισσότερα νησιά του Αιγαίου αυτά τα χρόνια (εντοπίστηκαν στην Σίφνο και την Άνδρο –καθολικό Παναχράντου) αλλά και στη Μονή Ιβήρων του Αγίου Όρους.¹¹

Η ελυσόμενη κληματίδα στον διάκοσμο των περιθρωμάτων μορφολογικά είναι συγγενική με τον αντίστοιχο διάκοσμο σε επιστύλια μαρμάρινων τέμπλων της περιοχής των Κυκλάδων με την άμπελο, που εμφανίζεται ήδη στην πρωιμότερη ομάδα των μεταβυζαντινών τέμπλων που εντοπίζεται στην Πάρο στα τέλη του 16ου και στον 17ο αιώνα, με κεντρική δημιουργία το μεγάλο τέμπλο της Καταπολιανής.¹² Σε εκείνα τα τέμπλα η απόδοση των φύλλων και των λεπτομερειών είναι πιο φυσιοκρατική, με διαφορετική στιλιστικά απόδοση. Σταδιακά τα ίδια μοτίβα σχηματοποιούνται και εκτελούνται με τον χαρακτηριστικό τρόπο του “σχοινοειδούς” αναγλύφου, που δεν γνωρίζει μεταβάσεις σε επίπεδα και έχει εμφανείς συγγενείες με την τεχνική της ξυλογλυπτικής.¹³ Αυτό το στιλιζάρωμα και η έντονη σχηματοποίηση είναι χαρακτηριστικές για τους μαρμαράδες των θυρωμάτων του Μουσείου Μπενάκη. Ωστόσο, λείπει η εποπτεία αυτού του πλούσιου και διάσπαρτου υλικού στα νησιά του Αιγαίου. Η παρακολούθηση των εργαστηρίων στα τέμπλα φανέρωσε την έντονη δραστηριοποίηση χιωτικών εργαστηρίων αυτόν τον αιώνα, ιδιαίτερα στην Άνδρο αλλά και σε άλλα νησιά του Αιγαίου.¹⁴ Η μελέτη και η γνώση του υλικού ίσως μελλοντικά μας αποκαλύψει και την καταγωγή των μαστόρων που κατασκεύασαν τα θυρώματα αυτού του αρχοντικού στην Ίο.

Έξι μαρμάρινοι φεγγίτες (αρ. ευρ. 29545, 29551, 29549, 29547, 29550, 29548)

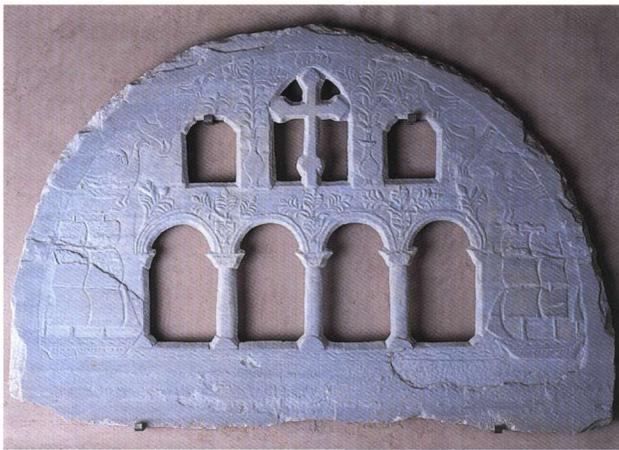
Τα έργα αυτά, δωρεά του Ηλία και της Αικατερίνης-Νίνας Μαριολοπούλου στο Μουσείο Μπενάκη, προέρχονται από την Τήνο και είναι από ντόπιο μάρμαρο.

Ο πρώτος φεγγίτης (αρ. ευρ. 29545, διαστάσεις: 53 x 46 x 1,5 εκ.) διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση με λίγες απολεπίσεις και σπασίματα στην ακμή περιμετρικά (εικ. 7).¹⁵

Στον τοξωτό αυτό φεγγίτη-υπέρθυρο δημιουργούνται ανοίγματα, ένα κυκλικό και πιο κάτω ένα δίλοβο άνοιγμα με κιονίσκο να το χωρίζει στη μέση. Τα τόξα περιβάλλονται συμμετρικά από δύο κυπαρίσσια· δίπλα στην κορυφή τους αποδίδεται από ένα τρίφυλλο μοτίβο-σχηματοποιημένο στέμμα, που επαναλαμβάνεται και στο μέσο της κορυφής του υπερθύρου. Ανάμεσα στα δύο τόξα και κάτω από το κυκλικό άνοιγμα υπάρχει δοχείο, από το οποίο ξεκινούν μεγάλα γαρίφαλα και άλλα φύλλα και άνθη με προιωνωτές απολήξεις. Συμμετρικά, δεξιά και αριστερά από το κυκλικό άνοιγμα αποδίδονται δύο караβάκια με τα πηδάλια (τις λαγουδέρες) και τις σημαίες τους. Κυματοειδής χαρακτήρα γραμμή συνοδεύει την ανάγλυφη παράσταση στη βάση της. Όμοιες κυματοειδείς γραμμές διακοσμούν τις κουπαστές των караβιών. Η απόδοση του αναγλύφου είναι επιπεδόγλυφη.

Ο δεύτερος φεγγίτης (αρ. ευρ. 29551, διαστάσεις: 77 x 56 x 2 εκ.) έχει υποστεί περισσότερες φθορές από τον πρώτο (εικ. 8).¹⁶ Τα ανοίγματα εδώ είναι τετράγωνα και διατάσσονται κλιμακωτά σε τρεις ζώνες καθ' ύψος. Στην κάτω ζώνη τα τέσσερα ανοίγματα χωρίζονται από πεσοίσκους. Στη δεύτερη και τρίτη ζώνη τα τρία ανοίγματα είναι τετράγωνα στα πλάγια, ενώ στο κέντρο καταλήγουν σε χαμηλό οξυκόρυφο τόξο. Με όμοιο οξυκόρυφο τόξο πρέπει να συμπληρωθεί και το μεσαίο εγκάρσιο χώρισμα των δύο ανώτερων ανοιγμάτων στο κέντρο, όπως φαίνεται από τα ίχνη στο σπάσιμό του. Ο διάκοσμος αποδίδεται με επιπεδόγλυφη τεχνική και χάραξη, και τοποθετείται σε μετόπες, οι οποίες παρακολουθούν κλιμακωτά καθ' ύψος τα ανοίγματα. Στις δύο χαμηλότερες μετόπες παριστάνονται εραλδικά λιοντάρια σε όρθια στάση να στηρίζονται σε κυπαρίσσια. Στα μεσαία διάχωρα παριστάνονται εραλδικά λιοντάρια που πατούν στα τέσσερα σκέλη με στραμμένο το κεφάλι προς τα πίσω· ανάμεσα στα σκέλη τους από ένα ψάρι. Στα πάνω διάχωρα αποδίδονται πτηνά που πλαισιώνουν φυτικό κόσμημα στην κορυφή του τόξου. Κυματοειδείς χαραξίες συνοδεύουν τη βάση αλλά και όλους τους διαχωρισμούς των θεμάτων.

Ο τρίτος φεγγίτης (αρ. ευρ. 29549, διαστάσεις: 104 x 68 x 2 εκ.) φέρει λίγες απολεπίσεις και σπασίματα στην ακμή περιμετρικά· εντονότερη είναι η απολεπί-

Εικ. 8-9. Μαρμάρινοι φεγγίτες από την Τήνο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 29551, 29549 (φωτ.: Σπ. Δεληβορριάς).

ση κάτω από το ακριανό άνοιγμα δεξιά καθώς και αριστερά λοξά στη βάση (εικ. 9).¹⁷ Τα ανοίγματα στον τοξωτό αυτό φεγγίτη διατάσσονται σε δύο ζώνες. Στη χαμηλότερη δημιουργείται ένα τετράλοβο άνοιγμα, τα τόξα του οποίου χωρίζονται από κιονίσκους με υποτυπώδεις βάσεις και κιονόκρανα. Στη δεύτερη ζώνη δημιουργούνται τρία ανοίγματα: δύο τετράγωνα στα πλάγια με κομμένες λοξά τις πάνω γωνίες τους συνοδεύουν το μεγαλύτερο άνοιγμα στο κέντρο, στο οποίο εγγράφεται “ξεκουφωμένος” σταυρός. Στα πλάγια, την πρώτη ζώνη ανοιγμάτων πλαισιώνουν συμμετρικά καραβάκια με τρεις σειρές πανιά. Προς τα πάνω στις δύο πλευρές η επιφάνεια γεμίζει από τρία πτηνά κάθε φορά, διατεταγμένα εραλδικά προς τα μέσα και προς τα έξω. Ανάμεσα στα τόξα του κάτω ανοίγματος και στα

διάχωρα μεταξύ των πάνω ανοιγμάτων υπάρχουν δοχεία με φυτικό διάκοσμο. Δεν λείπουν οι κυματιστές χαράξεις στη βάση και στις κουπαστές των καραβιών. Το ανάγλυφο είναι δουλεμένο επιπεδόγλυφα, ωστόσο τα σχηματοποιημένα δοχεία με φυτά και τα δένδρα στα τρίγωνα των τοξυλλίων, καθώς και η ανάγλυφη ταινία που συνοδεύει τα τόξα έχουν ένα χαρακτηριστικά πιο έξεργο ανάγλυφο, σαν κάποιο διαφορετικό χέρι να δούλεψε αυτή την περιοχή.

Ο τέταρτος φεγγίτης (αρ. ευρ. 29547, διαστάσεις: 72 x 51,5 x 2 εκ.) φέρει λίγες απολείψεις περιμετρικά, ενώ σπασίματα υπάρχουν στην ακμή πάνω και πλάγια κάτω δεξιά (εικ. 10).¹⁸

Δύο δίλοβα ανοίγματα με απόσταση μεταξύ τους επιστέφονται από τριγωνικό άνοιγμα, στο οποίο εγγράφονται δύο τετράγωνα διάτρητα σχήματα διαγώνια τοποθετημένα το ένα μέσα στο άλλο. Στα πλάγια των ανοιγμάτων οι επιφάνειες γεμίζουν συμμετρικά από δύο κλαδιά με προιονωτά φύλλα και άνθη. Από την κορυφή του τριγωνικού ανοίγματος στο κέντρο ξεκινούν έλικες και δύο μεγάλα προιονωτά φύλλα προς τα πλάγια. Πιο κάτω το κενό γεμίζει σε κάθε πλευρά από τρία κυπαρίσσια ανάμεσα σε δύο γαρίφαλα που πατούν σε κυματιστή γραμμή πάνω από ένα ατρακτοειδές σχήμα-οφθαλμό. Κυματιστές χαράξεις συνοδεύουν τη βάση των ανοιγμάτων και τις ακμές των τετραγώνων.

Ο πέμπτος φεγγίτης (αρ. ευρ. 29550: διαστάσεις 83 x 58 x 2 εκ.) διατηρείται σε καλή κατάσταση με λίγες απολείψεις και σπασίματα περιμετρικά (εικ. 11).¹⁹

Τα ανοίγματα στον τοξωτό αυτό φεγγίτη διατάσσονται σε δύο ζώνες. Στη χαμηλότερη ζώνη τέσσερα τετράγωνα ανοίγματα χωρίζονται μεταξύ τους από πεσοίσκους με υποτυπώδη κιονόκρανα. Η δεύτερη ζώνη έχει τριμερή διάταξη: δύο τετράγωνα ανοίγματα στα πλάγια, ενώ στο κεντρικό τετράγωνο άνοιγμα πατά εξάφυλλο διάτρητο άνθος-μαργαρίτα, εγγεγραμμένη σε κύκλο. Στα πλάγια στο ύψος της πρώτης ζώνης η επιφάνεια γεμίζει από δύο άνθη με προιονωτά φύλλα που ξεκινούν από μικρά στρογγυλά δοχεία. Πιο πάνω συμμετρικά δύο καραβάκια με πηδάλια (λαγουδέρες) γεμίζουν τον χώρο, ενώ στο πάνω τμήμα του τόξου από τρία σχηματοποιημένα κυπαρίσσια συνοδεύουν το κεντρικό φυτικό μοτίβο. Κυματιστές γραμμές και στιγμές συνοδεύουν τη βάση των ανοιγμάτων σε κάθε ζώνη.

Ο έκτος φεγγίτης (αρ. ευρ. 29548, διαστάσεις: 81 x 66 x 3 εκ.) φέρει περισσότερες απολείψεις περιμετρι-

Εικ. 10-12. Μαρμάρινοι φεγγίτες από την Τήνο. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 29547, 29550, 29548 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

κά και λίγα σπασιμάτα στη βάση του (εικ. 12).²⁰

Τρία ανοίγματα χωρίζονται καθ' ύψος επίσης σε τρία διαχώρα: δύο επάλληλα τετράγωνα και ένα τρίγωνο-επίστεψη. Το μεσαίο κατακόρυφο άνοιγμα που περιβάλλεται από πλοχμό είναι υψηλότερο, με πιο μεγάλα ανοίγματα, που διαφοροποιούνται και στο ύψος από τα πλάγια (το χαμηλότερο φέρει ένα δόντι στο πάνω του τμήμα, το επόμενο έχει δίλοβη απόληξη), ενώ στο πάνω οξυκόρυφο άνοιγμα εγγράφεται διάτρητο ένα πτηνό. Συμμετρικά διατεταγμένες μετόπες γύρω από τα ανοίγματα διακοσμούνται από κάτω προς τα πάνω με καραβάκια, καβαλάρηδες-πολεμιστές, κυπαρίσσια και πάλι καραβάκια και τέλος, πάνω δύο κορώνες συνοδεύουν το κεντρικό φυτικό κόσμημα. Κυματιστές γραμμές διατρέχουν τη βάση αλλά και τους διαχωρισμούς των μετοπών και των ανοιγμάτων.

Οι φεγγίτες αυτοί είναι μια ιδιαίτερα διαδεδομένη κατηγορία υπερθύρων στην Τήνο. Οι ντόπιοι τα λένε “καμάρια”, γιατί τα περισσότερα έχουν σχήμα ημικυκλικό. Πρόκειται για μαρμάρινα διάτρητα διαφράγματα ανοιγμάτων πάνω από θύρες, που επιτρέπουν στο φως και στον αέρα να εισχωρήσουν στο εσωτερικό σπιτιών ή άλλων κτισμάτων. Δίπλα στη λειτουργική τους σημασία υπάρχει και μια δεύτερη, η φυλακτική, με μορφές και μοτίβα αποτρεπτικά, καθώς και μια τρίτη, η διακοσμητική με ποικιλία μοτίβων, όπως κυπαρίσσια, καραβάκια, δοχεία με άνθη, ζώα κ.ά.²¹ Τέτοιοι φεγγίτες και διαφράγματα παραθύρων εντοπίζονται σε πολλά νησιά του Αιγαίου. Ωστόσο, στη συνείδηση όλων τα έργα αυτά συνδέονται αυτόματα με την Τήνο.

Το υλικό αυτό, διάσπαρτο και λεηλατημένο σε ιδιωτικές συλλογές, σε δεύτερη χρήση συχνά, δεν έχει συγκεντρωθεί, ούτε έχει μελετηθεί διεξοδικά. Μια πρώτη εξέταση των δημοσιευμένων έργων δείχνει την ποικιλία στον συνδυασμό και στη σύνθεση τυποποιημένων μοτίβων, τα οποία συναντούμε και σε άλλα είδη μαρμαρογλυπτικής, σε κρήνες, επιτύμβια, αλλά και σε τέμπλα. Έτσι, τα όρθια λιοντάρια που στηρίζονται στο δένδρο της ζωής(;) τα συναντούμε σε θωράκια τέμπλων λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα στην Άνδρο.²² Τα καραβάκια υπάρχουν σε υπέρθυρα αλλά και σε επιτύμβια της εποχής. Το θέμα των δοχείων με άνθη είναι ευρύτατα διαδεδομένο στη διακοσμητική λιθογλυπτική του 18ου αιώνα.

Στιλιστικά, αλλά και με βάση το υλικό τους οι φεγγίτες διακρίνονται γενικά σε δύο ομάδες: στην πρώ-

τη ανήκουν φεγγίτες από γκρίζο σχιστόλιθο ή μάρμαρο που δουλεύονται επιπεδόγλυφα, με χάραξη συνήθως, με λιτή γραμμική απόδοση των θεμάτων που θυμίζει, όπως πετυχημένα έχει διατυπωθεί, «μιαν αισθητική λευκοκεντηπικής».²³ Στη δεύτερη ομάδα οι φεγγίτες δουλεύονται σε πιο έξεργο ανάγλυφο, με φυσιοκρατική και κάποτε μπαρόκ απόδοση των θεμάτων.

Καθώς λείπουν χρονολογημένοι φεγγίτες, η σχετική χρονολόγησή τους παρουσιάζει πολλές δυσκολίες. Συνήθως θεωρούν πρωιμότερους τους φεγγίτες της πρώτης ομάδας, χωρίς αυτό να ισχύει απόλυτα. Πρόκειται πάντως για δημιουργίες του 18ου και του 19ου κυρίως αιώνα, που εξακολουθούν να αντιγράφονται και σήμερα για τουριστική κατανάλωση στα εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής της Τήνου με μεγάλη εμπορική επιτυχία.

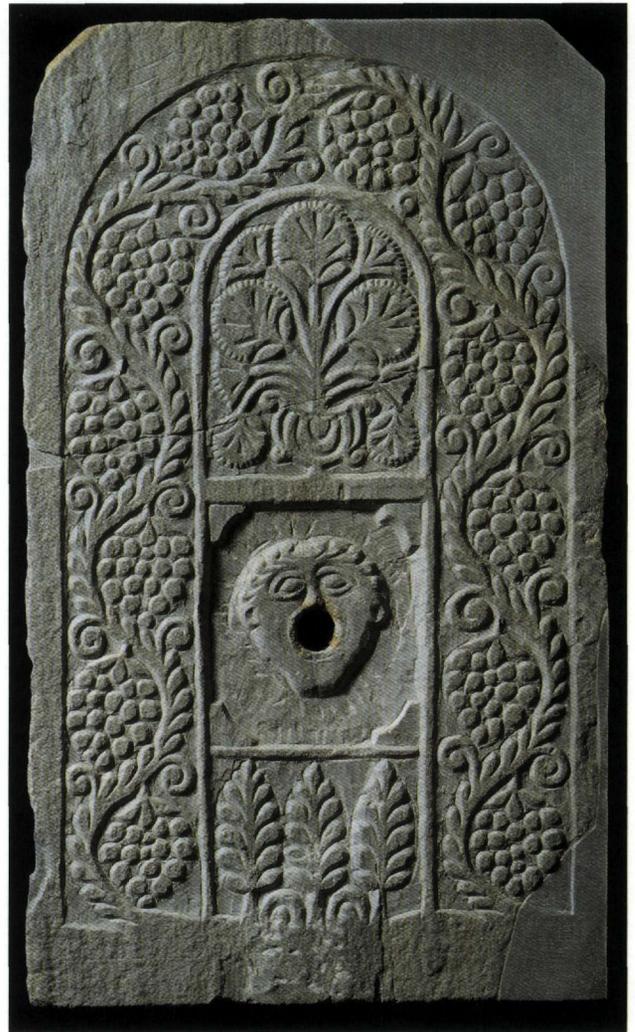
Οι φεγγίτες του Μουσείου Μπενάκη ανήκουν στα επιπεδόγλυφα ανάγλυφα της πρώτης ομάδας. Ο πρώτος παρουσιάζει μορφολογική και στιλιστική συγγένεια με έναν φεγγίτη της Συλλογής Μαρριολοπούλου.²⁴ Ο δεύτερος πλησιάζει ως προς τα ανοίγματα ανάλογα έργα στην Τήνο,²⁵ ενώ ως προς τα μοτίβα έχει τα παράλληλά του σε θωράκια χιώτικων τέμπλων στην Άνδρο.²⁶ Ο τρίτος φεγγίτης συγγενεύει με τηνιακούς,²⁷ χωρίς να μπορεί να αποδοθεί σε κάποιο κοινό δημιουργό. Οι υπόλοιποι φεγγίτες πρέπει να ανήκουν στην ίδια ομάδα με τους προηγούμενους με την ίδια επιπεδόγλυφη τεχνική.²⁸

Συστηματικότερη μελέτη του υλικού σε σχέση ίσως με εργαστήρια που εργάζονται σε τέμπλα εκκλησιών του Αιγαίου, μπορεί μελλοντικά να δώσει στοιχεία για τους δημιουργούς και την καταγωγή αυτών των έργων.

Μαρμάρινη κρήνη (αρ. ευρ. 31170)

Η κρήνη από κυκλαδίτικο μάρμαρο (διαστάσεις: 64 x 37 x 5 εκ.) δωρίθηκε στο Μουσείο Μπενάκη από τον Διονύση Φωτόπουλο (εικ. 13). Πάνω αριστερά και κάτω δεξιά είναι σπασμένες οι γωνίες της πλάκας, ενώ πάνω δεξιά λείπει ένα μεγαλύτερο τμήμα με μέρος του φυτικού διακόσμου.²⁹

Στην ορθογώνια πλάκα δημιουργείται ανάγλυφα μια τοξωτή ζώνη, η οποία κοσμεείται από κυματιστό βλαστό με τσαμπιά. Το εσωτερικό του τόξου χωρίζεται καθ' ύψος σε τρία διάχωρα. Στο πρώτο χαμηλά παριστάνονται τρία κυπαρίσσια, στο δεύτερο μια κεφαλή κατενώπιον με οπή για τον κρουνό στη θέση του στόματος, και στο τρίτο διάχωρο δοχείο με σχηματοποιημένα γα-

Εικ. 13. Μαρμάρινη κρήνη. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 31170 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

ρίφαλα που εγγράφονται στο τόξο. Ενδιαφέρον έχει ο τρόπος που προβάλλεται η αποτροπαϊκή κεφαλή στο μεσαίο διάχωρο, καθώς οι τονισμένες αναγλυφικά γωνίες του στρογγυλεύουν το βάθος του αναγλύφου αναδεικνύοντας την κεφαλή στο κέντρο και τονίζοντας το στρογγυλό –σαν κραυγή– άνοιγμα στο στόμα.

Η διακόσμηση των κρημών έχει να επιδείξει σημαντικότητα έργα στον τομέα της λαϊκής λιθογλυπτικής. Υπάρχουν μεγάλες δημόσιες κρήνες, οικοδομήματα με αρχιτεκτονική διαμόρφωση και πλούσιο διάκοσμο, και άλλες απλούστερες κατασκευές, που στην πιο απλή εκδοχή τους μπορεί να είναι μια λιθανάγλυφη πλάκα εντοιχισμένη σε κάποιο κτίσμα, ιδιωτικό ή δημόσιο.³⁰ Στην τελευταία αυτή κατηγορία ανήκει και η

Εικ. 14. Απότμημα τέμπλου. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 29066 (φωτ.: Μ. Σκιαδαρέσης).

κρήνη του Μουσείου Μπενάκη, που πρέπει να προέρχεται από την Τήνο.

Η αποτροπαϊκή κεφαλή ανήκει στα συμβολικά θέματα που κοσμούν κρήνες και φαίνεται ότι σχετίζονται με λατρευτικές δοξασίες για το πολύτιμο για τη ζωή νερό.³¹ Όμοια, για τον φυτικό διάκοσμο και τα άνθη πιστεύεται ότι ίσως να αποτυπώνουν εικονογραφικά κάποια κατάλοιπα παλιών προσφορών στην Τήνο, όπου συνήθιζαν να τοποθετούν στις βρύσες δοχείο με λουλούδια.³²

Η κρήνη του Μουσείου Μπενάκη σχετίζεται στιλιστικά με ορισμένα μαρμάρινα υπέρθυρα που προέρχονται πιθανότατα από την Τήνο.³³ Η σχηματοποίηση του δοχείου και τα στιλιζαρισμένα γαρίφαλα, σχετίζονται με μια λαϊκότροπη απόδοση χαρακτηριστική για τα μέσα περίπου του 18ου αιώνα.³⁴

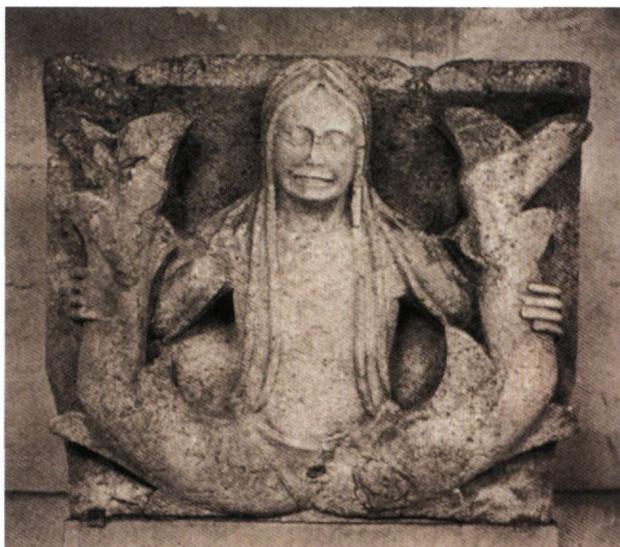
Απότμημα τέμπλου (αρ. ευρ. 29066)

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ανάγλυφο με μια γοργόνα, από κυκλαδίτικο μάρμαρο (διαστάσεις: 64 x 29 x 6 εκ.) δωρήθηκε στο Μουσείο Μπενάκη επίσης από τον Διονύση Φωτόπουλο (εικ. 14). Η πλάκα του αναγλύφου είναι κομμένη λοξά δεξιά και αριστερά, προκειμένου να προσαρμοστεί σε τριγωνικό χώρο κάποιου αετώματος, ίσως σε δεύτερη χρήση.³⁵

Σε χαμηλό ανάγλυφο παριστάνεται κατενώπιον μια

γοργόνα που κρατά με απλωμένα τα χέρια στα πλάγια τις δύο άκρες της διχαλωτής φοιδωτής ουράς της, η οποία ξεκινά κάτω από ένα φυλλόμορφο μοτίβο γύρω από τη μέση της μορφής. Η γοργόνα είναι γυμνόστηθη, έχει μακριά μαλλιά που πέφτουν πίσω στους ώμους της και φορά κορώνα. Αριστερά, κάτω από τη διχαλωτή απόληξη της ουράς της, διακρίνεται το κεφάλι ενός δράκου με ανοιχτό το στόμα από όπου βγαίνει μια φλογωτή γλώσσα. Πρόκειται για έναν τύπο δράκου με μεγάλο κεφάλι, φοιδωτό σώμα, αγκαθωτά φτερά και κοντά πόδια, τον οποίο συναντούμε στις επιστέφεις τέμπλων να συνδέεται με τα λυπητερά στη βάση του σταυρού. Στη δεξιά πλευρά θα υπήρχε ένας δεύτερος δράκος, από τον οποίο σώζεται μόνο η άκρη του ρύγχους του.

Ο τύπος της γοργόνας με διπλή ουρά δεν έχει το παράλληλό του σε μαρμάρινα τέμπλα των Κυκλάδων. Απαντά σε ξυλόγλυπτα τέμπλα άλλων περιοχών, όπως στην ποδιά του τέμπλου της Αγίας Παρασκευής Κοκκινόπουλου Ολύμπου, στα τέμπλα του Προδρόμου Καρδίτσας, της Θεοτόκου Καστανιάς Αγράφων, στους Ταξιάρχες Λάιστας Ζαγορίου, στον Άγιο Νικόλαο του Καπέσοβου κ.α.³⁶ Η κορώνα της γοργόνας παραπέμπει σε απεικονίσεις της Παναγίας, της αγίας Ειρήνης, της αγίας Αικατερίνης ή της Ζωοδόχου Πηγής.³⁷ Οι γυμνόστηθες γοργόνες φανερώνουν πιθανότατα ιταλική επί-

Εικ. 15. Ανάγλυφη μετόπη από τον εξωτερικό διάκοσμο του καθεδρικού ναού της Modena (από: Cl. Franzoni, E. Pagella, *Itinerario Romanico attraverso la mostra: "Lanfranco e Wiligelmo: il Duomo di Modena"* [Modena 1984] 76).

δραση, μια και τις συναντούμε σε ξυλόγλυπτα τέμπλα της Ζακύνθου που χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αιώνα.³⁸ Εξάλλου, ο τύπος αυτός της γυμνόστηθης γοργόνας που κρατά με απλωμένα τα χέρια τις δύο άκρες της ουράς της υπάρχει σε ανάγλυφη μετόπη που ανήκει στον εξωτερικό διάκοσμο του καθεδρικού ναού της Modena (εικ. 15) και χρονολογείται στον 12ο αιώνα.³⁹ Η γοργόνα εδώ με μακριά μαλλιά και με δύο βοστύχους να καλύπτουν τα στήθη της αποδίδεται νατουραλιστικά και ανήκει σε μια κατηγορία τερατόμορφων όντων που κατάγονται από το *Liber Monstrorum* του 9ου αιώνα και έχουν κοσμογραφικό χαρακτήρα.

Η γοργόνα στα ξυλόγλυπτα τέμπλα κατατάσσεται από τον Κίτσο Μακρή με επιφυλάξεις στα αποτρεπτικά θέματα. Σε αυτό τον οδηγεί η εμφάνισή της σε τοιχογραφίες ανάμεσα στα τέρατα της Αποκάλυψης, κα-

θώς και η θέση της πάνω από την Ωραία Πύλη των τέμπλων (Αγία Κυριακή Τσαγκαράδας, Αγία Κυριακή Ζαγοράς, Αγία Μαρίνα Κισσού, Ταξιάρχες Τσαγκαράδας).⁴⁰ Ο αποτρεπτικός αυτός χαρακτήρας της γοργόνας στο ανάγλυφο του Μουσείου Μπενάκη ενισχύεται από την πλαισίωσή της από δράκους, γεγονός που μας οδηγεί να σκεφθούμε ότι η πλάκα αυτή θα κοσμούσε το κέντρο μιας από τις πάνω ζώνες ενός μαρμάρινου τέμπλου, στο σημείο ίσως κάτω από τον σταυρό. Ωστόσο, όλα αυτά πρέπει να μείνουν σε ένα υποθετικό επίπεδο, μια και δεν επιβεβαιώνονται από κάποιο παράλληλο στην περιοχή του Αιγαίου.

Τον συσχετισμό του αναγλύφου αυτού με κάποιο νησιωτικό εργαστήριο του Αιγαίου, τον επιτρέπει το κεφάλι του δράκου που σχετίζεται τυπολογικά με αντίστοιχα μοτίβα σε επιστέφεις μαρμάρινων τέμπλων του β' μισού του 18ου αιώνα στην Άνδρο (Ταξιάρχης Μεσαριάς, Ταξιάρχης Αμονακλειού, καθολικό Μονής Αγίας Ειρήνης στα Αποίκια) ή και στη Νάξο (βλ. τέμπλο Ζωοδόχου Πηγής κ.ά.), που αποδίδονται σε Χιώτες καλλιτέχνες.⁴¹ Το θέμα αυτό των δράκων που στηρίζουν τα λυπητερά στην επίστεψη υπάρχει και στην πρωιμότερη ομάδα χιώτικων μαρμάρινων τέμπλων στην Άνδρο, τη λεγόμενη ομάδα «Ξανθού», που χρονολογείται περίπου στα μέσα του 18ου αιώνα.⁴² Ωστόσο, στα τέμπλα αυτά οι δράκοι στρέφονται με το κεφάλι προς τα πλάγια και όχι προς το κέντρο, όπως εδώ. Δράκοι στραμμένοι προς το κέντρο εμφανίζονται στην επίστεψη του κεντρικού τμήματος το μαρμάρινου τέμπλου του Προφήτη Ηλία στη Σίφνο.⁴³

Πρόκειται για μια ξεχωριστή λαϊκότερη παράσταση, πιθανότατα κυκλαδίτικης προέλευσης του 18ου αιώνα, που μελλοντικά ίσως μπορέσει να διαβαστεί σε σαφέστερα συμφραζόμενα.

Αλεξάνδρα Γουλάκη-Βουτυρά
Καθηγήτρια Σχολής Καλών Τεχνών ΑΠΘ
e-mail: voutyra@mus.auth.gr

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Μαρμάρινα περιθρώματα του ίδιου εργαστηρίου

1. Σκόπελος, Χώρα, ναός Ευαγγελισμού, βορειοδυτική θύρα, με χρονολογία 1712. Βλ. Π. Λαζαρίδης, *Μεσαιωνικά Θεσσαλίας – Βορείων Σποράδων*, *ΑΔ* 19 (1964) Χρον. Β', 288· Α. Σάμψων, *Ναοί και Μοναί εις την νήσον Σκόπελον* (Αθήνα 1974) 38 σημ. 26· Α. Πετρονώτης, *Παριανοί μαστόροι*, *Παριανά* 58 (1995) 264-65 εικ. 4, 4α (παράθυρα του ίδιου ναού).

2. Σκόπελος, Χώρα, καθολικό της Μονής Τιμίου Προδρόμου, περιθύρωμα εισόδου, με χρονολογία 1721. Βλ. Πετρονώτης (ό.π.) 265, 276 εικ. 4γ.

3. Σκόπελος, Άγιος Νικόλαος στους Κήπους, αυλόθυρα. Βλ. Πετρονώτης (αρ. 1) 264· Σάμψων (αρ. 1) 142.

4. Πάρος, Παροικιά, Άγιος Κωνσταντίνος στο Κάστρο, περιθύρωμα της εισόδου. Βλ. Α. Κ. Ορλάνδος, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου*, *ΑΒΜΕΘ'*, 2 (1961) 170 εικ. 98, 176 εικ. 106· Πετρονώτης (αρ. 1) 264 εικ. 4β.

5. Πάρος, Μονή Αγίου Ανδρέα κοντά στη Νάουσα, περιθύρωμα. Βλ. Ορλάνδος (ό.π.) 176 εικ. 106 αριστερά.

6. Πάρος, Μεροβίγλι, Άγιος Ανδρέας, περιθύρωμα. Βλ. Δεληβορριάς 1992, 313.

7. Πάρος, Παροικιά, αρχοντικό Παπαδάτου (πρώην Θεοχαρίδου), πλαισίωση παραθύρου. Βλ. Δεληβορριάς 1992, 314 εικ. 36.

8. Μύκονος, Λαογραφικό Μουσείο, περιθύρωμα. Βλ. Δεληβορριάς 1992, 313, 359 εικ. 151.

9-13. Μύκονος, Λαογραφικό Μουσείο, περιθρώματα από αρχοντικά. Βλ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1989, 5-12 αρ. 1-4 και 7 εικ. 1-4, 7.

14. Αμοργός, Χώρα, οικία Σοφίας Πέτρου Θεολογίτου, περιθύρωμα εισόδου με χρονολογία 1730. Βλ. Δεληβορριάς 1992, 313, 360 εικ. 152.

15. Χίος, Βυζαντινό Μουσείο στο Τζαμί, περιθύρωμα. Βλ. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1989, 31 σημ. 6.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996: Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, *Η εκκλησιαστική μαρμαρογλυπτική στις Κυκλάδες από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα* (Αθήνα 1996).

Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001: Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Γ. Καραδέδος, *Μαρμάρινα τέμπλα της Άνδρου* (Άνδρος 2001).

Δεληβορριάς 1992: Α. Δεληβορριάς, *Η παραδοσιακή τέχνη των νησιών του Αιγαίου*, στο: *Το Αιγαίο. Επί-*

κεντρο ελληνικού πολιτισμού (Αθήνα 1992) 281-360.

Δεληβορριάς 2000: Α. Δεληβορριάς, *Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη* (Αθήνα 2000).

Φλωράκης 1980: Α. Φλωράκης, *Η λαϊκή λιθογλυπτική της Τήνου* (Αθήνα 1980²).

Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1989: Α. Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου, *Νεοκυκλαδικά λιθόγλυπτα Λαογραφικού Μουσείου Μυκόνου* (Θεσσαλονίκη 1989).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι διαστάσεις τους είναι: α. ύψος 1,93 μ., πλάτος 1,16 μ., πάχος 0,85-0,09 μ.· β. ύψος 1,97 μ., πλάτος 1,32 μ., πάχος 0,85-0,09 μ.· γ. ύψος 1,93 μ., πλάτος 1,21 μ., πάχος 0,85-0,09 μ.· δ. ύψος 1,45 μ., πλάτος 1,39 μ., πάχος 0,08-0,85 μ. (πλαισίωση παραθύρου). Βλ. Δεληβορριάς 1992, 281-360, κυρίως 313· Δεληβορριάς 2000, 89 (σχέδιο των τριών θυρωμάτων από τον Πέτρο Κουφόπουλο), 91-92.

2. Δ. Βασιλειάδης, *Αι επιπεδόστεγοι μεταβυζαντινά βασιλικά των Κυκλάδων*, *ΕΕΚΜ* 2 (1962) 579-80· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 156-60.

3. Δεληβορριάς 1992, 313, 360 εικ. 152.

4. Α. Κ. Ορλάνδος, *Οι μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου*, *ΑΒΜΕΘ'*, 2 (1961) 178· Α. Πετρονώτης, *Παριανοί μαστόροι*, *Παριανά* 58 (1995) 258.

5. Πρβλ. στα καθολικά των μονών Παναχράντου και Αγίου Νικολάου στην Άνδρο τα περιθρώματα των εισόδων τους με τα εσωτερικά στον νάρθηκα. Για τη Μονή Παναχράντου, βλ. Μ. Καραγάτση, *Λίθινες εικόνες της Άνδρου* (Άνδρος 1990) 17-18 εικ. 1· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 228-29. Για τα θυρώματα της Μονής Αγίου Νικολάου, βλ. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 84, 159, 160 εικ. 48 και 321· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 223-26.
6. Ορλάνδος (σημ. 4) 122-23· Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, *Πάρος. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική* (Αθήνα 1982) 140· Πετρονώτης (σημ. 4) 258-65. Βλ. και Χαριτωνίδου-Βαβυλοπούλου 1989, 5-6.
7. Ορλάνδος (σημ. 4) 170-79· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 156-59.
8. Βλ. Επίμετρο.
9. Βλ. π.χ. το περιθώριμα στον Άγιο Κωνσταντίνο, ή στους ναούς στη Σκόπελο, αλλά και στα θυρώματα της Μυκόνου (βλ. Επίμετρο).
10. Επίμετρο, αρ. 1 και 2.
11. Για τον Άγιο Κωνσταντίνο Παροικιάς Πάρου, βλ. Επίμετρο, αρ. 4. Για το τέμπλο στο καθολικό της Μονής Παναχράντου στην Άνδρο, βλ. Ε. Ι. Καρπάθιος, *Η εν Άνδρω ιερά μονή Παναχράντου* (Αθήνα 1938) 114-15· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 49, 72, 74, 77, 102, 104, εικ. 11 και 35· Α. Γουλάκη-Βουτυρά, Γ. Καραδέδος, Γ. Λάββας, Μαρμάρινα τέμπλα της Πάρου: Τα πρωιμότερα μεταβυζαντινά στις Κυκλάδες, στο: *Κυκλάδες. Σύγχρονο εικαστικό οδοιπορικό. 17 αιώνες Εκατονταπυλιανή Πάρου* (Αθήνα 1996) 28 εικ. 11· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 45-47, 227-29. Η χρήση τους στη Σίφνο και στους τοίχους της τραπεζαρίας της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους μας είναι γνωστή από πληροφορίες του συνάδελφου Γ. Καραδέδου. Για τα ισλαμικά πλακάκια Νικαίας, βλ. G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture* (Λονδίνο 1971) 111 εικ. 102, 240 εικ. 228, 267 εικ. 254.
12. Ορλάνδος (σημ. 4) 183· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 49, 74-77 πίν. ΙΑ' σχ. 4 εικ. 26-27· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας (σημ. 11) 23-25 σχ. 1 εικ. 1-3· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 45-47.
13. Πρβλ. στιλιστικά το επιστύλιο τέμπλου στον Άγιο Στυλιανό της Παροικιάς Πάρου, Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 100 εικ. 97 (χρονολογείται πιθανόν λίγο μετά τα μέσα του 18ου αιώνα).
14. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 57-61, 80-84, 96, 102-104· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 37-43 και σποραδικά.
15. Δεληβορριάς 2000, 92.
16. Σπασμένο είναι το εγκάρσιο χώρισμα των δύο ανώτερων κεντρικών ανοιγμάτων. Λίγες απολεπίσεις και σπασίματα παρατηρούνται στην ακμή περιμετρικά· πιο έντονη είναι η απολέπιση της επιφάνειας αριστερά λοξά στη βάση. Βλ. Φλωράκης 1980, 134 εικ. 144· Δεληβορριάς 2000, 92.
17. Δεληβορριάς 2000, 92.
18. Φλωράκης 1980, εικ. 94· Α. Δεληβορριάς, Δ. Φωτόπουλος, *Η Ελλάδα στο Μουσείο Μπενάκη* (Αθήνα 1997) 400 εικ. 682.
19. Φλωράκης 1980, εικ. 76· Δεληβορριάς, Φωτόπουλος (ό.π.) 400 εικ. 683.
20. Φλωράκης 1980, εικ. 96· Δεληβορριάς, Φωτόπουλος (σημ. 18) 400 εικ. 685.
21. Για τα υπέρθυρα, βλ. Π. Ζώρα, Συμβολή στη μελέτη της ελληνικής γλυπτικής, *Ζυγός* (Μάιος 1966) 45 εικ. 14-19· Φλωράκης 1980, 100-101. Για τα διακοσμητικά τους θέματα, ό.π., 115-56· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1989, 22-24· Δεληβορριάς 1992, 316-17.
22. Πρβλ. θωράκια στο τέμπλο του Αγίου Δημητρίου στα Αποίκια της Άνδρου, Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 50-52 εικ. 38, 39, 42, 43.
23. Δεληβορριάς 1992, 316.
24. Φλωράκης 1980, εικ. 89. Πρβλ. επίσης Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1989, 22-23 εικ. 28.
25. Φλωράκης 1980, εικ. 78 (Πάνορμος) και εικ. 79 (Κιόνια).
26. Πρβλ. τα τέμπλα της ομάδας «Ξανθού» (παρακάτω, σημ. 36).
27. Φλωράκης 1980, εικ. 77, 78, 79.
28. Πρβλ. Φλωράκης 1980 εικ. 83, 96, 107, 135, 158.
29. Δεληβορριάς 2000, 91.
30. Για τις κρήνες, βλ. Ζώρα (σημ. 21) 37· Φλωράκης 1980, 103-106· Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1989, 25· Δεληβορριάς 1992, 316-17.
31. Βλ. Κ. Κορρέ, *Η ανθρωπινή κεφαλή θέμα αποτρεπτικό στη νεοελληνική λαϊκή τέχνη* (Αθήνα 1978).
32. Φλωράκης 1980, 106.
33. Φλωράκης 1980, εικ. 87, 90, 99, 100, 101.
34. Πρβλ. π.χ. το στιλ του Παναγιώτη Γληγόρη, που το γνωρίζουμε από εργασίες του σε τέμπλα της Νάξου: Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 84-86, 92, 97 σχ. 11, 20 εικ. 50-53, 78-79.
35. Έχει χτυπηθεί η δεξιά ουρά της γοργόνας, έχει απολεπιστεί πάνω δεξιά τμήμα της επιφάνειας και κάτω δεξιά στο σπάσιμο αφαιρέθηκε το κεφάλι του δράκου. Για το έργο, βλ. Δεληβορριάς 1992, 313-16 εικ. 40· Δεληβορριάς 2000, 92.
36. Βλ. Κ. Μακρή, *Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα* (Αθήνα 1982) 34-37. Για το θέμα της γοργόνας στη λαϊκή τέχνη, βλ. Π. Ζώρα, Η Γοργόνα εις την ελληνικήν λαϊκήν τέχνην, *Παρνασσός*, περ. Β' 2 (1960) 331-65· Φλωράκης 1980, 135.

37. Φλωράκης 1980, εικ. 170, 294· Καραγάτση (σημ. 5) εικ. 9, 11, 36, 38. Κορώνες ανάλογες με τρεις κορυφώσεις συναντούμε σε δικέφαλους αετούς στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Βλ. Μ. Καραγάτση, *Κτιτορικές πλάκες της Άνδρου* (Άνδρος 1996) αρ. 41, 48, 49, 57.

38. Μακρής (σημ. 36) 37.

39. Η μετόπη βρίσκεται σήμερα στο Museo Lapidario της Modena. Βλ. Cl. Franzoni, E. Pagella, *Itinerario Romano attraverso la mostra: "Lanfranco e Wiligelmo: il Duomo di Modena"* (Modena 1984) 76-77.

40. Μακρής (σημ. 36) 34.

41. Βλ. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 87-89, 94-95, 97 σχ. 12-14, 18 εικ. 56, 64, 84-85· Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 55-60 εικ. 80-82, 85-86, 90.

42. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 81-84, σχ. 9, 10 εικ. 46, 49. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος 2001, 49-55 εικ. 29-30, 32-33, 38-40. Βλ. επίσης Μ. Καραγάτση, Μαρμάρινα τέμπλα στην Άνδρο τον 18ο αιώνα, στο: *Πρακτικά του Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου. Τα περί Άνδρου* (= *Ανδριακά Χρονικά* 21 [1993]) 63-85.

43. Γουλάκη-Βουτυρά, Καραδέδος, Λάββας 1996, 93 σχ. 11 εικ. 87.

ALEXANDRA GOULAKI-VOUTIRA Aegean marble carvings in the Benaki Museum

The Benaki Museum has the good fortune to possess some examples of neo-Hellenic marble carving of a type which rarely finds its way into public collections or museums. Marble fanlights (*kamaria*) carved in champlévé, and a marble fountain with relief ornamentation, all from Tinos, form the background to a study of the ornamental secular art of the Aegean. Door and window surrounds from a mansion in Ios are impressive examples of architectural carving. Their close relationship, typologically and stylistically, with similar works in Mykonos, Paros, Skopelos, Chios and Amorgos suggests that their provenance is a workshop circulating in that area in the 18th century, but no more precise attribution is possible. Such objects are thought to have associations with Renaissance models, but how and when these were introduced to the Aegean cannot be determined.

The twin-tailed gorgon flanked by dragons, a relief on a slab in second use, is a motif unique in Aegean marble carving. However this dragon is a standard feature of the

architrave of marble sanctuary screens, at the foot of the cross and often supporting the *lypira*. The gorgon motif occurs on carved wooden sanctuary screens in mainland Greece. Bare-breasted gorgons can also be found on late 17th century wooden screens in Zakynthos, and probably indicate Italian influences. Moreover this motif of a gorgon holding her twin tails in her outstretched arms is to be seen in ornamental church carving in northern Italy (Modena) as early as the 12th century, and seems to have its origins in the 9th century *Liber Monstrorum*, which contains figures of a cosmological nature. The gorgon on carved wooden templons has an apotropaic character which is confirmed by the presence of the dragons flanking her; this suggests that the slab would have formed part of the decoration of the upper registers of a marble templon screen, in the centre below the cross. This is an unusual representation in the style of folk art, which probably originated in the Cyclades in the 18th century; however it has not yet revealed all its secrets to us.